

URBANIZATSIYA VA EKOLOGIK MUAMMOLAR

Farg'ona politexnika instituti
Sadullayev Shokirbek

Annotatsiya. *Ushbu maqolada urbanizatsiya jarayonining ekologik muammolarga ta'siri o'rganiladi. Aholi zichligi, sanoatlashtirish, chiqindilarni boshqarish va atmosfera ifloslanishi kabi muammolar tahlil qilinadi. Iqlim o'zgarishi va yer resurslarining degradatsiyasi masalalari ham ko'rib chiqiladi. Yashil infratuzilma va barqaror rivojlanish konsepsiyalari asosida muammolarni hal qilish yo'llari ham ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar. *Urbanizatsiya, Ekologik muammolar, Aholi zichligi, Atmosfera ifloslanishi, Yer resurslari degradatsiyasi, Chiqindilarni boshqarish, Sanoatlashtirish, Iqlim o'zgarishi, Suv resurslari tanqisligi, Yashil infra tuzilma.*

Urbanizatsiya (fransuzcha urbanisation, inglizcha urbanization, lotincha urbanus - shaharga mansub, urbs - shahar) - jamiyat hayotida shaharlar rolining ortib borishi; ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashuvi, aholining ijtimoiy, demografik tarkibi, turmush tarzi va madaniyatidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. U tarixiy rivojlanish asosida shakllangan jamiyat bosqichlari va hududiy mehnat taqsimoti natijasida sodir bo'lgan ko'p qirrali geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayondir. Uning torroq doiradagi demografikstatistik tushunchasi dunyoda, alohida hududlarda, mamlakatlarda shaharlarning (ayniqsa, katta shaharlarning) va shahar aholisi salmog'ining ko'payib borishini anglatadi. Dastlabki shaharlar mil. av. 3-1ming yilliklarda Misrda, Mesopotamiya, Suriya, Hindiston, Kichik Osiyo, Xitoy, Hindixitoy, shuningdek, Yevropa va Afrikaning O'rta dengiz sohillarida vujudga kelgan. Yunonrim dunyosida esa Rim va Karfagen Sh.larining mavqei yuqori bo'lgan. O'rta asrlar va Uyg'onish davrida kapitalistik ishchi. unsurlari shakllana boshladi. Bu jarayon shaharlarda aholi sonining o'sib borishiga, konsentratsiyalashuviga olib keldi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda yirik shaharlar paydo bo'la boshladi.

U jarayonining rivojlanishi shaharlarning o'sishi va shahar axrlisining shakllanishi, shahar aholisining tabiiy o'sishi, shahar atrofi hududlarining ma'muriy jihatdan shaharga qo'shib borishi, qishloq aholi manzilgohlarining shahar maqomini olishi bilan bog'liqdir. Shaharlarning o'sishida shahar atrofi zonalarida shahar turmush tarzining shakllanib borishi, ya'ni U jarayonining kuchayishi ham ahamiyatlidir. Katta shahar atrofida kichik shaharlar paydo bo'lib, katta shaharlarga qo'shib boradi va shaharlar aglomeratsiyassh hosil bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda aglomeratsiya jarayoni avj olgan, alohida aglomeratsiyalarning qo'shib ketishi natijasida megapolislar vujudga kelmoqda.

Uning asosiy ko'rsatkichi shaharliklar sonining o'sishi va jami aholi tarkibida shahar aholisi salmog'ining ortib borishidir. 20-asrning oxiri va 21-asr boshlarida dunyoda shahar turmush tarzining qishloq joylariga tarqalishi, ya'ni U jarayoni kuzatilmoqda. Bu esa shahar aholisi salmog'ining ortib borishiga olib kelmokda. 1950-yil dunyo aholisining 28,9% shaharlarda yashagan. 1960-yil bu ko'rsatkich 33,9% ni, 1970-yil 37,4%, 1980-yil 41,1%, 1990-yil 45,8% va 2000-yil 51,2% ni tashkil etdi. Shahar aholisining salmog'i rivojlangan mamlakatlarda ancha yuqori (2000-yilda AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Shvetsiyada 75% va Germaniyada 94%, Rossiyada 73% bo'lgan). Osiyo va Afrikadagi rivojlanayotgan mamlakatlarda U jarayoni dunyoning o'rtacha ko'rsatkichidan ancha past. 2000-yilda shahar aholisining salmog'i Afg'oniston va Efiopiyada 11-14% ni, Miyer va Turkiyada 45% ni tashkil etdi.

Uning hozirgi bosqichida katta shaharlarda aholi konsentratsiyalashuvining o'sishi kuzatilmoqda. Bu jarayonda millioner (1 mln. va undan ortiq aholi yashaydigan) shaharlar alohida o'rin egallaydi. 1900-yilda dunyo bo'yicha millioner shaharlar soni o'nta bo'lgan bo'lsa, 21-asrga kelib bu ko'rsatkich 200 dan oshdi. Dunyoda aholisi 10 mln.dan ortiq yirik shaharlar [Mexiko (25 mln.), Tokio (20 mln.), Seul (13 mln.), Pekin (11 mln.), Parij, Qohira, BuenosAyres va London (10 mln.)] mavjud.

O'zbekistonda U jarayoni o'z tarixiy rivojlanish bosqichlariga ega. Uning rivojlanishi o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va demografik xususiyatlari bilan bog'liq. O'zbekistonda eng qadimiy shaharlar bilan birga 20-asrning 2 yarmida vujudga kelgan shaharlar xam mavjud. 1913-80 yillarda O'zbekiston shaharlari soni va shahar aholisi salmog'i o'sdi. O'zbekistonda 120 ta shahar bo'lib, ularda 8249,3 ming kishi yashaydi (2003). Ularning 38 tasida aholi soni 20 mingga bo'lgan kichikroq shaharlar, 65 tasi 20 mingdan 100 mingga bo'lgan o'rta shaharlar, 16 tasi aholisi 100 mingdan 500 mingga bo'lgan yirik shaharlar va Toshkent millioner shahardir. O'zbekistonda keyingi yillarda U ko'lamiga, asosan, shahar aholisining tabiiy o'sish jarayoni kamayib borishi ta'sir etmokda. 1991-yil O'zbekistonda har 1000 aholiga nisbatan tabiiy o'sish 19,9 kishini tashkil etgan bo'lsa, 2002-yilda bu ko'rsatkich 10,8 kishini tashkil etdi. Urbanizatsiya insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi muhim jarayon bo'lib, u aholi sonining shaharlarda to'planishi, infratuzilmaning rivojlanishi va shaharlarning kengayishi bilan bog'liqdir. Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, 2050-yilga kelib dunyo aholisining qariyb 68 foizi shaharlarda yashashi kutilmoqda. Ushbu tendensiya ekologik barqarorlik uchun yangi chaqiriqlarni yuzaga keltirmoqda. Atmosfera ifloslanishi: Shaharlarda sanoat korxonalarini, avtomobillar va elektr stansiyalarning faoliyati havo ifloslanishini keltirib chiqaradi. PM2.5 va PM10 zarrachalarining ko'pligi nafas olish yo'llari kasalliklariga olib keladi. Ko'p miqdorda issiqxona gazlarining chiqishi global iqlim o'zgarishiga sabab bo'ladi. Suv resurslarining kamayishi va ifloslanishi:

Shaharlarda suv iste'moli katta bo'lganligi sababli suv resurslari cheklangan bo'lib qolmoqda. Suv oqava tizimlarining yaxshi rivojlanmagani daryolar va ko'llarning

ifloslanishiga olib keladi. Plastik chiqindilar suv havzalari uchun jiddiy xavf tug'diradi. Chiqindilar muammosi: haharlarda chiqindilar miqdori qishloq joylarga nisbatan ancha yuqori. Chiqindilarni noto'g'ri boshqarish tuproq va suv resurslarini zararlaydi. Poligonlardan chiqayotgan metan gazi issiqxona effekti ta'sirini kuchaytiradi. Biologik xilma-xillikning yo'qolishi: Yangi qurilishlar va infratuzilma sababli hayvonot va o'simlik dunyosining tabiiy yashash muhitlari yo'qoladi. Shaharlarda yashil hududlarning qisqarishi ekotizim muvozanatini buzadi. Energiya resurslarining haddan tashqari ishlatilish Shaharlarda energiya iste'moli qishloqlarga qaraganda ancha yuqori. Ko'mir va neft kabi an'anaviy energiya manbalaridan foydalanish ekologik zarar yetkazadi. Transport tizimini takomillashtirish: Jamoat transportidan keng foydalanishni rag'batlantirish. Elektr transport va velosiped infratuzilmasini rivojlantirish. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari: Quyosh panellari va shamol turbinalaridan kengroq foydalanish. Binolarda energiya tejavchi texnologiyalarni joriy qilish. Chiqindilarni qayta ishlash: Chiqindilarni saralash va ularni qayta ishlash bo'yicha maxsus tizimlar yaratish. Plastmassa va boshqa zararli materiallardan foydalanishni kamaytirish. Ekologik ta'lim va ongli yondashuv: Aholi o'rtasida ekologik muammolar haqida tushunchani oshirish. Ekologik harakatlarni rag'batlantirish uchun davlat va nodavlat tashkilotlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish. Dunyo tajribasi; Singapur: "Yashil shahar" sifatida tanilgan Singapur urbanizatsiya jarayonida ekologik muvozanatni saqlashga katta e'tibor qaratadi. Shaharning deyarli 50 foizi yashil hududlardan iborat bo'lib, energiya samarador texnologiyalar keng qo'llaniladi. Skandinaviya mamlakatlari: Shvetsiya, Norvegiya va Daniya kabi davlatlar qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan keng foydalanib, urbanizatsiya va ekologiyani uyg'unlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Xitoy: Yaqinda Xitoyda "yashil shaharlar" qurish konsepsiyasi keng tarqaldi, bu esa ekologik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan. Urbanizatsiya insoniyat rivojlanishining ajralmas qismi bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ko'zgusi hisoblanadi. Biroq, bu jarayon tabiiy muhitga jiddiy zarar yetkazmoqda. Urbanizatsiya nafaqat inson hayoti sifatini oshiradi, balki atrof-muhitning barqarorligini buzuvchi omillarni ham keltirib chiqaradi. Urbanizatsiya jarayonining ekologik muammolari: Havo ifloslanishi. Shaharlarning kengayishi avtomobillar, sanoat korxonalarini va elektr stansiyalarining ko'payishiga olib keladi. Natijada: Karbonat angidrid (CO_2) kabi issiqxona gazlari miqdori ortadi. Havo sifatining yomonlashuvi nafas yo'llari kasalliklariga sabab bo'ladi. Shaharlardagi smog (tuman bilan aralashgan iflos gazlar) inson salomatligi va ko'rish qobiliyatiga zarar yetkazadi. Suv resurslari tanqisligi va ifloslanishi: Shaharlashuv bilan birga ichimlik suvi iste'moli ko'payadi. Bu quyidagi muammolarni yuzaga keltiradi: Oqava suvlar daryolar, ko'llar va yer osti suvlarini ifloslantiradi. Qishloq joylardan shaharlarga suv resurslarini yo'naltirish ekotizimlar muvozanatini buzadi. Plastik va boshqa qattiq chiqindilar suv havzalarini zararli moddalar bilan to'yintiradi. Yashil hududlarning qisqarishi: Urbanizatsiya tabiiy yashash muhitlarining yo'qolishiga olib keladi:

Shaharlarning kengayishi o'rmonlarning kesilishi va qishloq xo'jalik yerlarining yo'q bo'lishiga sabab bo'ladi. Biologik xilma-xillik pasayadi, ayrim o'simlik va hayvon turlari yo'qolib ketadi. Energiya iste'moli va resurslarning noto'g'ri boshqaruvi: Shahar aholisi ko'p energiya va resurslarni talab qiladi: Ko'mir va neft kabi an'anaviy energiya manbalaridan foydalanish natijasida issiqxona gazlari chiqishi oshadi. Elektr energiyasi ishlab chiqarishda foydalaniladigan tabiiy resurslarning haddan tashqari iste'moli ekologik muammolarni kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alimqulov N.R., Abdullaev I.H., Holmurodov SH.A. Amaliy geografiya. – T.: 2015.
2. Abdullaev I.H. va boshq. Ma'muriy geografiya. – T.: 2014.
3. Abdullaev I.X. Ekologiya va tabiatni muxofaza qilish. O'UM, TDPU, 2014
4. Tursunov, S. (2021). "Yoshlar va zamonaviy texnologiyalar: Ijtimoiy tahlil." Fan va texnologiya jurnalida, 3(12), 45-52.
5. Davronov, M. (2022). "O'zbekiston iqtisodiyotida innovatsiyalar roli." Iqtisodiyot ilmiy jurnali, 10(5), 112-118.